RESTITUTIO IN INTEGRUM

Margarita Fuenteseca
Ordinario di diritto romano, Università di Vigo, Spagna
Email:mfd@uvigo.es

CEDANT 2022, XV Collegio di Diritto Romano
Pavia, Collegio Ghislieri, 21 gennaio 2022.

I. ALCUNE QUESTIONI PRELIMINARI 2
1. Breve riferimento alla bibliografia 2
2. Definizione della *restitutio in integrum* 2
II. LA COMPETENZA DEL PRETORE E LA *CAUSAE COGNITIO* 2
1. Le nozioni di *imperium* e *iurisdictio* 2
2. *Causae cognitio* e il decreto del pretore 2
3. Protezione straordinaria (*extra ordinem*) del pretore 2
4. Un altro modo di concedere la *restitutio in integrum* 2
III. COMPETENZA DEL *PRAEFECTUS URBI* E DI ALTRI MAGISTRATI 2
IV. COMPETENZA DEL PROCONSOLE 3
V. COMPETENZA DEL PRINCIPE 3
1. Contro la propria sentenza e quella di altri 3
2. Contro una pena imposta per mezzo di un giudizio pubblico 3
VI. IL TERMINE 3
VII. *RESTITUTIO IN INTEGRUM* DEI *MAIORES VIGINTIQUINQUE ANNIS* 4
1. Giustificazione della "*utilitas huius tituli*" 4
2. *Restitutio in integrum* con giusta causa 4
3. *Restitutio in integrum* per assenza *reipublicae causa* 4
VIII. *IUDICIUM RESTITUTORIUM* 5
1. L'*actio quod metus causa* 5
2. L'*actio de dolo malo* 5
IX. *RESTITUTIO IN INTEGRUM* DEI *MINORES VIGINTIQUINQUE ANNIS* 6
1. Fondamento e requisiti 6
2. Calcolo dell'età 6
3. Chi può chiedere la *restitutio in integrum* 6
4. *Restitutio in integrum* contro un altro minore 6
5. *Restitutio in integrum* nell'ambito della procedura 6
X. ALTRI CASI DI *RESTITUTIO IN INTEGRUM* 7
1. *Restitutio in integrum* e cambio di *status* 7
2. *Restitutio in integrum* a favore delle donne 7
3. *Restitutio in integrum* nel processo formulare 7
3.1. *Restitutio in integrum* per *pluris petitio* 7
3.2. *Restitutio in integrum* per assenza di equità nella formula 7
3.3. *Restitutio in integrum* per omissione di un'eccezione perentoria 7
3.4. *Restitutio in integrum* per falsa testimonianza e corruzione di teste. 7
XI. *RESTITUTIO IN INTEGRUM* E LA SICUREZZA DEL TRAFFICO DI BENI 8
XII. BIBLIOGRAFIA CONSIGLIATA 8

I. ALCUNE QUESTIONI PRELIMINARI

1. Breve riferimento alla bibliografia

Levy (1951); Cervenca e Raggi (1965); Sargenti (1966); Kaser (1966)
Wacke (1971), Kupisch (1974), Kaser (1977)
Musumeci (2008, 2013).

2. Definizione della *restitutio in integrum*

II. LA COMPETENZA DEL PRETORE E LA *CAUSAE COGNITIO*

1. Le nozioni di *imperium* e *iurisdictio*

TESTO 1: D. 2, 1, 3, *Ulp. lib. 2 de off. Quaest,* ***Imperium aut merum aut mixtum est****. merum est imperium habere gladii potestatem ad animadvertendum facinorosos homines, quod etiam potestas appellatur.* ***mixtum est imperium, cui etiam iurisdictio inest*** *(...).*

TESTO 2: D. 3, 1, 1, 10, *Ulp. lib. 4 ad Ed: ...et mihi videtur talia praetorum decreta non esse servanda,* ***nisi sicubi ex officio iurisdictionis suae subvenerunt*** *(...).*

TESTO 3, D. 50, 1, 26pr e 1, *Paul. lib. 1 ad Ed: Ea, quae* ***magis imperii sunt quam iurisdictionis, magistratus municipalis facere non potest. Magistratibus municipalibus non permittitur in integrum restituere*** *aut bona rei servandae causa iubere possideri aut dotis servandae causa vel legatorum servandorum causa*.

2. *Causae cognitio* e il decreto del pretore

TESTO 4, D. 4, 1, 3, *Mod. lib. 8 Pand.,* ***Omnes in integrum restitutiones causa cognita a praetore promittuntur****, scilicet ut iustitiam earum causarum examinet, an verae sint, quarum nomine singulis subvenit*.

TESTO 5: D. 4, 4, 24, 5, *Paul. lib. 1 Sent: ..ex hoc edicto nulla propria actio vel cautio proficiscitur:* ***totum enim hoc pendet ex praetoris cognitione*** (...).

TESTO 6: D. 4, 1, 4, *Call. 1 Ed. Monit*., *Scio illud a quibusdam observatum,* ***ne*** *propter satis minimam rem vel summam, si maiori rei vel summae praeiudicetur,* ***audiatur is qui in integrum restitui postulat***.

3. Protezione straordinaria (*extra ordinem*) del pretore

TESTO 7: D. 4, 4, 16pr., *Ulp. 11 ad Ed., In causae cognitione etiam hoc versabitur, num forte alia actio possit competere citra in integrum restitutionem.* ***nam si communi auxilio et mero iure munitus sit, non debet ei tribui extraordinarium auxilium*** *(...).*

4. Un altro modo di concedere la *restitutio in integrum*

III. COMPETENZA DEL *PRAEFECTUS URBI* E DI ALTRI MAGISTRATI

TESTO 8, D. 4, 4, 16, 5 *Ulp. lib. 11 ad Ed*, *Nunc videndum, qui in integrum restituere possunt.* ***et tam praefectus urbi quam alii magistratus pro iurisdictione sua restituere in integrum possunt****, tam in aliis causis quam contra sententiam suam*.

TESTO 9, D. 1, 18, 1, *Macer lib. 1 de off. Praesid, Praesidis nomen generale est eoque et proconsules et legati Caesaris et omnes provincias regentes, licet senatores sint, praesides appellantur*.
TESTO 10, *Suet. Aug. 23: quorum (praetorum) in provinciis jurisdictionem praesides earum habent*.

IV. COMPETENZA DEL PROCONSOLE

D. 4, 7, 1pr. *Gai.lib. 4 ad Ed. prov*: *…quanti...intersit*.
D. 4, 7, 3, 4, *Gai. lib. 4 ad Ed. prov*.: *officium iudicis… quantum eius intersit alium adversarium non habuisse*.
D. 4, 7, 1, 1, *Gai. lib. 4 ad Ed. prov*.,
D. 4, 7, 3, 1, *Gai. lib. 4 ad Ed. prov*.
D. 29, 2, 57pr. e 1, *Gai. lib. 23 ad Ed. Prov.*

V. COMPETENZA DEL PRINCIPE

1. Contro la propria sentenza e quella di altri

TESTO 11: D. 4, 4, 18, 1 *Ulp. 11 ad Ed, Si autem princeps sententiam dixit,* ***perraro solet permittere restitutionem*** *et induci in auditorium suum eum, qui per infirmitatem aetatis captum se dicat, dum ea, quae pro causa sunt, dicta non allegat vel ab advocatis proditum queratur.* ***denique Glabrionem Acilium*** *divus Severus et imperator Antoninus* ***non audierunt incolorate restitui desiderantem adversus fratrem*** *post speciem in auditorio eorum finitam*.
D. 4, 4, 18, 2, *Ulp. 11 ad Ed*.
D. 4, 4, 18, 4, *Ulp. 11 ad Ed*.
D. 4, 4, 18, 3, *Ulp. 11 ad Ed.*: *insolitum*

2. Contro una pena imposta per mezzo di un giudizio pubblico

D. 48, 19, 27pr., *Call. lib. 5 de Cog*.
D. 48, 5, 24, *Macer lib. 1 Publ*.: *…iudicio publico damnatus…*
D. 28, 3, 6, 12, *Ulp. lib. 10 ad Sab*.,
D. 50, 4, 3, 2 *Ulp. lib. 2 Opin*.
D. 36, 1, 75, *Scaev. lib. 18 Dig*.

VI. IL TERMINE

TESTO 12, D. 4, 1, 6, *Ulp. 13 ad Ed*: (...) *et ita saepissime est constitutum* (...)
D. 4, 4, 19, *Ulp. lib. 13 ad Ed*.
TESTO 13: C. 2, 53(52), 7pr *Supervacuam differentiam utilis anni in integrum restitutionis a nostra re publica separantes sancimus et in antiqua Roma et in hac alma urbe et in Italia et in aliis provinciis* ***quadriennium continuum*** *tantummodo numerari ex die, ex quo annus utilis currebat, et id tempus totius loci esse commune: ex differentia enim locorum aliquod induci discrimen satis nobis absurdum esse visum est.*

VII. *RESTITUTIO IN INTEGRUM* DEI *MAIORES VIGINTIQUINQUE ANNIS*

1. Giustificazione della "*utilitas huius tituli*"

TESTO 14, D. 4, 1, 1, *Ulp. lib. 11 ad Ed*., ***Utilitas huius tituli non eget commendatione**, ipse enim se ostendit. nam sub hoc titulo **plurifariam** praetor hominibus **vel lapsis vel circumscriptis subvenit, sive metu sive calliditate sive aetate sive absentia inciderunt in captionem**.*

TESTO 15: D. 4, 1, 2, *Paul. lib. 1 Sent.: Sive per status mutationem aut iustum errorem*.

TESTO 16, D. 4, 6, 1pr, *Ulp. 12 ad Ed., **Huius edicti causam nemo non iustissimam esse confitebitur**: laesum enim ius **per id tempus, quo quis rei publicae operam dabat** vel adverso casu laborabat, corrigitur, nec non **et adversus eos succurritur, ne vel obsit vel prosit quod evenit***.

TESTO 17, D. 4,1, 7pr e 1, *Marcell. lib. 3, Dig, Divus Antoninus Martius Avito praetori de succurrendo ei, qui absens rem amiserat, in hanc sententiam rescripsit: "etsi nihil facile mutandum est ex sollemnibus, **tamen ubi aequitas evidens poscit, subveniendum est**. itaque si citatus non respondit et ob hoc more pronuntiatum est, confestim autem pro tribunali te sedente adiit: existimari potest non sua culpa sed parum exaudita voce praeconis defuisse, ideoque restitui potest*.

2. *Restitutio in integrum* con giusta causa

TESTO 18: D. 4, 6, 1, 1, *Ulp. 12 ad Ed, **Verba autem edicti talia sunt**: "si cuius quid de bonis, cum is metus aut sine dolo malo rei publicae causa abesset, inve vinculis servitute hostiumque potestate esset esset: sive cuius actionis eorum cui dies exisse dicetur: item si quis quid usu suum fecisset, aut quod non utendo amisit, consecutus, actioneve qua solutus ob id, quod dies eius exierit, cum absens non defenderetur, inve vinculis esset, secumve agendi potestatem non faceret, aut cum eum invitum in ius vocari non liceret neque defenderetur: cumve magistratus de ea re appellatus esset sive cui pro magistratu `per magistratus` sine dolo ipsius actio exempta esse dicetur: **earum rerum actionem intra annum, quo primum de ea re experiundi potestas erit, item si qua alia mihi iusta causa esse videbitur, in integrum restituam, quod eius per leges plebisscita senatusconsulta edicta decreta principum licebit**".*

TESTO 19, D. 4, 6, 28, 2, Upl. *lib. 12 ad Ed. "quod eius inquit praetor per leges plebisscita senatusconsulta edicta decreta principum licebit" quae clausula non illud pollicetur restituturum, si leges permittant, **sed si leges non prohibeant***.

3. *Restitutio in integrum* per assenza *reipublicae causa*

D. 4, 6, 4, *Call. lib. 2, ed. Mon.*

D. 4, 6, 5pr, *Ulp. lib. 12 ad Ed*.

D. 4, 6, 39, *Paul. lib. 1 Sent*.

D. 4, 6, 5, 1 *Ulp. 12 ad Ed*., *sed qui Romae rei publicae causa operam dant, rei publicae causa non absunt*.

D. 4, 6, 36, Ulp. 6 *ad leg. Iul. et Pap*.

D. 4, 6, 38, 1, *Paul. lib. ad leg. Iul. et Pap*.

D. 4, 6, 42, *Afr. lib. 5, Dig*.

VIII. *IUDICIUM RESTITUTORIUM*

1. L'*actio quod metus causa*

TESTO 20: D. 4, 2, 1, *lib. 11 ad. Ed., Ait praetor: "**quod metus causa gestum erit, ratum non habebo**". olim ita edicebatur "quod vi metusve causa ": vis enim fiebat mentio propter necessitatem impositam contrariam voluntati: metus instantis vel futuri periculi causa mentis trepidatio. sed postea detracta est vis mentio ideo, quia quodcumque vi atroci fit, id metu quoque fieri videtur*.

D. 4, 2, 5, *Ulp. lib. 11 ad Ed*.,

D. 4, 2, 6, *Gai. lib. 4 ad Ed. prov*.

TESTO 21, D. 4, 2, 9, 7, *Ulp. 11 ad Ed., ex hoc edicto restitutio talis facienda est, id est in integrum, **officio iudicis***.

D. 3, 3, 46, 3 *Gai. 3 ad Ed. Prov*.: *iudicium restitutorium*

TESTO 22, D. 4, 2, 14, 1, *Ulp. 11 ad Ed. **Si quis non restituat, in quadruplum in eum iudicium pollicetur**: quadruplabitur autem omne quodcumque restitui oportuit. **satis clementer cum reo praetor egit**, ut daret ei restituendi facultatem, si vult poenam evitare. post annum vero in simplum actionem pollicetur, sed non semper, **sed causa cognita**.*

TESTO 23, D. 4, 2, 14, 2 *Ulp. 11 ad Ed., In causae autem cognitione versatur, ut, **si alia actio non sit**, tunc haec detur* (...)

2. L'*actio de dolo malo*

TESTO 24, D. 4, 3, 1pr.*, Ulp. 11 ad Ed., Hoc edicto praetor adversus varios et dolosos, qui aliis offuerunt calliditate quadam, subvenit, ne vel illis malitia sua sit lucrosa vel istis simplicitas damnosa*.

TESTO 25, D. 4, 3, 1, 2, *lib. 11 ad Ed.: itaque ipse sic definiit dolum malum esse omnem calliditatem fallaciitatem fallaciam machinationem ad circumveniendum fallendum decipiendum alterum adhibitam. Labeonis definitio vera est*.

TESTO 26, D. 4, 3, 1, 1, *Ulp. 11 ad Ed., Verba autem edicti talia sunt: "quae dolo malo facta esse dicentur, **si de his rebus alia actio non erit et iusta causa esse videbitur, iudicium dabo**"*.

TESTO 27, D. 4, 3, 1, 4 *Ulp. 11 ad Ed.: Ait praetor: "**si de his rebus alia actio non erit**"; merito praetor ita demum hanc actionem pollicetur, **si alia non sit**, quoniam famosa actio non temere debuit a praetore decerni, si sit civilis vel honoraria, qua possit experiri (...).*

TESTO 28, D. 4, 3, 1, 6 *Ulp. 11 ad Ed., Idem Pomponius refert Labeonem existimare, **etiam si quis in integrum restitui possit, non debere ei hanc actionem competere** (...)*

TESTO 29, D. 4, 3, 18pr, *Paul. 11 ad Ed., Arbitrio iudicis in hac quoque actione restitutio comprehenditur: et nisi fiat restitutio, sequitur condemnatio **quanti ea res est**. ideo autem et hic et in metus causa actione certa quantitas non adicitur, **ut possit per contumaciam suam tanti reus condemnari, quanti actor in litem iuraverit**: sed officio iudicis debet in utraque actione **taxatione** iusiurandum refrenari*.

TESTO 30, D. 4, 3, 18, 1, *Ulp. lib. 11 ad Ed.: **Non tamen semper in hoc iudicio arbitrio iudicis dandum est**: quid enim si manifestum sit restitui non posse? Veluti si servus dolus malo traditus defunctus sit ideoque protinus **condemnari debeat in id quod intersit actoris***.

IX. *RESTITUTIO IN INTEGRUM* DEI *MINORES VIGINTIQUINQUE ANNIS*

1. Fondamento e requisiti

TESTO 31, D. 4, 4, 1pr., *Ulp. 11 ad Ed., Hoc edictum praetor* ***naturalem aequitatem*** *secutus proposuit, quo tutelam minorum suscepit. nam cum inter omnes constet fragile esse et infirmum huiusmodi aetatium consilium et multis captionibus suppositum, multorum insidiis expositum:* ***auxilium eis praetor hoc edicto pollicitus est et adversus captiones opitulationem***.

TESTO 32, D. 4, 4, 11, 3 *Ulp. lib. 11 ad Ed.: sciendum est autem non passim minoribus subveniri,* ***sed causa cognita, si capti esse proponantur***.

D. 4, 4, 44, *Ulp. lib. 5, Opin.*

D. 4, 4, 11, 4 *Ulp. lib. 11 ad Ed*.

D. 4, 4, 11, 5 Ulp. lib. 11 ad Ed.

D. 4,4,9,2, *Ulp. lib. 11 ad Ed.*

2. Calcolo dell'età

D. 4, 4, 3, 3, Ulp. *lib. 11 ad Ed*.

D. 4, 4, 3, 1 *Ulp. lib. 11 ad Ed.: utrum initium spectamus an finem*.

D. 4, 4, 3, 11, *Ulp. lib. 11 ad Ed*.

3. Chi può chiedere la *restitutio in integrum*

D. 4, 4, 25,1, *Gai. libro 4 ad Ed. prov*.

D. 4, 4, 26pr, *Paul. lib. 11 ad Ed*.

D. 4, 4,27pr., *Gai. lib. 4 ad Ed. prov*.

D. 4, 4, 29, *Mod. lib. 2 Resp*.

TESTO 33, D. 4, 4, 18, 5 *Ulp. lib. 11 ad Ed., Non solum autem minoribus, verum successoribus quoque minorum datur in integrum restitutio, etsi sint ipsi maiores*.

4. *Restitutio in integrum* contro un altro minore

TESTO 34, D. 4, 4, 11, 6. *Ulp. lib. 11 ad Ed,* ***melior est causa eius qui accepit****, et vel dilapidavit, vel perdidit*.

TESTO 35, D. 4, 4, 34, *Paul. lib. 1, Sent.: melior est causa consumentis*.

5. *Restitutio in integrum* nell'ambito della procedura

TESTO 36: D. 4, 4, 7, 4, *Ulp. lib. 11 ad Ed.: sed in iudiciis subvenitur* ***sive dum agit, sive dum convenitur, captus sit****.*

D. 4, 4, 6, *Ulp. lib. 10 ad Ed*.

D. 4, 4, 7, 11, *Ulp. 11 ad Ed.*

D. 4, 4, 8, *Hermog. lib. 1 Iuris Epit*.

D. 4, 4, 36, *Paul. lib. 5 Sent*.

TESTO 37, D. 27, 6, 1, 6 *Ulp. lib. 12 ad Ed.: Ait praetor: "si id actor ignoravit, dabo in integrum restitutionem". scienti non subvenit, merito, quoniam* ***ipse se decepit***.

X. ALTRI CASI DI *RESTITUTIO IN INTEGRUM*

1. *Restitutio in integrum* e cambio di *status*

TESTO 38, D. 4, 4, 9, 4 *Ulp. lib. 11 ad Ed., quoniam res nec capit restitutionem, quum status mutat*.

D. 4.4.9.6, *Ulp. lib. 11 ad Ed*.

TESTO 39, D. 4, 4, 11pr, *Ulp. lib. 11 ad Ed*., *Verum vel de dolo vel utilis actio erit* ***in id quod minoris interfuit*** *non manumitti: proinde* ***quidquid hic haberet, si non manumisset, id ei nunc praestabitur***.

TESTO 40, D. 4, 4, 48, 1 *Paul. lib. 1 Sent., quanti sua interest actionem*.

D. 49, 1, 9, *Macer, lib. 2 di Appellat*.

2. *Restitutio in integrum* a favore delle donne

D. 4, 4, 9, 1, *Ulp. 11 ad Ed*.

3. *Restitutio in integrum* nel processo formulare

3.1. *Restitutio in integrum* per *pluris petitio*

TESTO 41, Gaio 4, 53, *Si quis intentione plus complexus fuerit,* ***causa cadit, id est rem perdit,*** *nec a praetore in integrum restituitur,* ***exceptis quibusdam casibus, in quibus ..... praetor non patitur.***

TESTO 42, I. 4, 6, 33, *Si quis agens in intentione sua plus complexus fuerit, quam ad eum pertinet, causa cadebat, id est rem amittebat, nec facile in integrum a praetore restituebatur,* ***nisi minor erat viginti quinque annis****. huic enim sicut in aliis causis causa cognita succurrebatur, si lapsus iuventute fuerat, ita et in hac causa succurri solitum erat. sane* ***si tam magna causa iusti erroris interveniebat****, ut etiam constantissimus quisque labi posset, etiam maiori viginti quinque annis succurrebatur* (...).

3.2. *Restitutio in integrum* per assenza di equità nella formula

TESTO 43, Gaio 4, 57: *At si in condemnatione* ***plus positum sit****, quam oportet, actoris quidem periculum nullum est; sed* ***is qui iniquam formulam acceperit, in integrum restituitur****, ut minuatur condemnatio.* ***si vero minus positum fuerit, quam oportet, hoc solum consequitur actor, quod posuit****: nam tota quidem res in iudicium deducitur, constringitur autem condemnationis fine, quam iudex egredi non potest.* ***nec ex ea parte praetor in integrum restituit****: facilius enim reis praetor succurrit quam actoribus. loquimur autem* ***exceptis minoribus XXV annorum; nam huius aetatis hominibus in omnibus rebus lapsis praetor succurrit*** (...).

3.3. *Restitutio in integrum* per omissione di un'eccezione perentoria

TESTO 44, Gaio 4, 125: *Sed* ***peremptoria*** *quidem* ***exceptione*** *si reus per errorem non fuerit usus, in integrum restituitur* ***adiciendae exceptionis gratia****.* ***dilatoria*** *vero si non fuerit usus,* ***an in integrum restituatur, quaeritur***

3.4. *Restitutio in integrum* per falsa testimonianza e corruzione di teste.

D. 42, 1, 33, *Call. lib. 5 Cogn*.

XI. *RESTITUTIO IN INTEGRUM* E LA SICUREZZA DEL TRAFFICO DI BENI

D. 4, 4, 41*, Iul. lib. 45 Dig*.
D. 4, 4, 14, *Paul. lib. 11 ad Ed*.
D. 4, 4, 15, Gaio lib. 4 ad Ed.prov.

XII. BIBLIOGRAFIA CONSIGLIATA

SARGENTI, M., *Studi sulla restitutio in integrum*, BIDR 8 (1966), 193-298.
KASER, M., *Zur in integrum restitutio, besonders wegen metus un dolus*, ZSS 94, Rom. Ab. 1977, 101-183.
MUSUMECI, F., *"Uti quaeque res erit, adnimadvertam". Protezione edittale dei minori e mezzi pretorii adottati per la sua attuazione*, RGDR 10 (2008).
MUSUMECI, F., *Protezione pretoria dei minori di 25 anni e ius controversum in età imperiale*, Giapichelli, Torino, 2013.